

Ψυχιατρική και προσφυγική συνθήκη: κατακερματισμένες υπηρεσίες, κατακερματισμένες σχέσεις, κατακερματισμένοι άνθρωποι

Λυκούργος Καρατζαφέρης
Ψυχίατρος

Περίληψη

Στο παρόν κείμενο επιχειρώ μια προσπάθεια αποτίμησης και αναστοχασμού πάνω στη εργασία μου ως ψυχίατρος σε δομή υποστήριξης ανδρών θυμάτων έμφυλης βίας². Ως στόχος της υπηρεσίας είχε ορισθεί η παροχή ψυχοκοινωνικής υποστήριξης, ώστε οι εξυπηρετούμενοι να λάβουν μια πρώτη ανακούφιση. Θα έλεγε κανείς πως εστίαζε στην ανάγκη που έχει ένας άνθρωπος που βρίσκεται σε μια συνθήκη ρευστής αβεβαιότητας να «βρει τα πατήματά του», τη στιγμή που, όπως θα δειχθεί παρακάτω, και το ευρύτερο πλαίσιο έμοιαζε ρευστό, οι υπηρεσίες κατακερματισμένες όπως και οι ταυτότητες των ανθρώπων που συνάντησα. Το παρόν κείμενο υπηρετεί μια προσωπική ανάγκη να διακρίνω κάθε φορά τι ζητιέται από το ρόλο (μου) και πώς μπορώ να αντιστέκομαι στον κυρίαρχο βιολογικό αναγωγισμό που συχνά η κυρίαρχη ψυχιατρική αφήγηση μου επιβάλλει. Περιλαμβάνει μερικά θεωρητικά σημεία που με βοήθησαν να σταθώ και κλείνει με την πεποίθηση πως όλα αυτά αποτελούν “κενό γράμμα” αν δε συνοδεύονται από πολιτική δράση δεσμευμένη στον αγώνα για κοινωνική απελευθέρωση.

*Όντε μ' εγέννα η μάνα μου,
όντε μ' εκοιλοπόνα
ήτον αντάρα και βροχή*

² Πρόκειται για το πρόγραμμα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για επιζώντες, μετανάστες, θύματα σεξουαλικής κακοποίησης που ξεκίνησε τον Αύγουστο του 2020, στο μη κερδοσκοπικό φορέα ΔΙΟΤΙΜΑ, που δραστηριοποιείται από το 1989, ως κέντρο για τα έμφυλα δικαιώματα και την ισότητα.

και καταχνιά μεγάλη
 ήσαν πηλά στην πόρτα μας
 και βούρκα στην αυλή μας
 κι ήρθεν η μοίρα μου να μπει
 να με χρυσομοιράνει
 και γλίστρησεν εις τα πηλά
 κι έπεσεν εις τα βούρκα
 κι οργίστηκε μου η μοίρα μου
 και εκαταραστηκέ μου
 να πορπατώ στην ξενητιά
 κι εις τον αλάργον κόσμον...
 • (Ριζίτικο)

.....

Ψυχιατρική και προσφυγική συνθήκη :
κατακερματισμένες υπηρεσίες, κατακερματισμένες σχέσεις,
κατακερματισμένοι άνθρωποι

Νομίζω πως από την αρχή οφείλω να είμαι, όσο το δυνατό πιο ξεκάθαρος λέγοντας πως ξεκινάω τούτο τον αναστοχασμό, με τη θέση ότι δεν μπορεί κανείς να συναντηθεί με ανθρώπους σε κρίση, κρίση που συχνά διαπερνά και κατακερματίζει κάθε έννοια ταυτότητας και προσωπικής συγκρότησης, χωρίς να αναμετρηθεί με την κρίση των πλαισίων που εμπεριέχουν τα εν λόγω πρόσωπα: κρίση των επαγγελματιών που συνοδεύουν (μέχρι ενός σημείου) στο δρόμο για ανάρρωση και άρα και δική μου προσωπική κρίση, κρίση των οργανώσεων που τα υποδέχεται, κρίση της χώρας υποδοχής. Επιπλέον, αν κάτι μου έμαθε αυτή η δίχρονη εμπειρία αφορά, εκτός των άλλων, και την κρίση που ξεκινάει τη στιγμή ακριβώς της συνάντησης και εμπεριέχει συνειδητά ή ασυνείδητα το φόβο και την αβεβαιότητα, στη συνάντηση με το «ξένο».

Ο Zygmunt Bauman (2007) με καλεί να δω αυτή τη ρευστότητα και να αναλογιστώ το φόβο που προκαλεί η εποχή μας, η οποία, ρευστή και ασταθής, δημιουργεί κινδύνους τους οποίους αδυνατούμε να κατανοήσουμε, να προσεγγίσουμε τη φύση τους και έτσι να καθορίσουμε τρόπους για να τους αντιμετωπίσουμε. Στα δικά μου αυτιά ηχεί γνώριμα ως ένας φόβος που αναγνωρίζω από τη στιγμή της (πρώτης) συνάντησης. Πώς να σταθώ; Τι μπορεί να συμβεί σε μια συνάντηση με έναν άνθρωπο μέσα σε μια ώρα; Πώς θα συστηθώ; Γιατί φοβάμαι;

Μιλάω για φόβο και μάλλον αυτό είναι και το κυρίαρχο συναίσθημα που περιγράφουν οι άνθρωποι που συναντάω και, το οποίο συνδέεται με πληθώρα «συμπτωμάτων», που είναι λάθος να αποδοθούν με ευθύ, γραμμικό τρόπο μόνο σε τραυματικά γεγονότα αλλά έχουν και σημαντικές πολιτικές και ιστορικές προεκτάσεις. Από την άλλη η καθημερινή εμπειρία δείχνει πως η κυρίαρχη αφήγηση είναι από-πολιτικοποιητική και από-ιστορικοποιητική, επιχειρεί μια θεώρηση ομογενοποιημένη, αναγωγιστική όπου παράγοντες κοινωνικοί, οικονομικοί και πολιτικοί αποσιωπώνται ή συσκοτίζονται.

«Πνίγομαι που ακούω συνέχεια τις φωνές. Αυτό με έχει εξοντώσει. Για να τα βγάλω πέρα, περπατάω μεγάλες αποστάσεις (...) Το μόνο που με απασχολεί είναι πως συχνά πυκνά μιλάω μόνος μου. Οι γύρω μου λένε πως παραμιλάω, αυτοί μου μιλάνε κι εγώ δεν απαντάω. Στον ύπνο μου έχω πεταχτεί πάρα πολλές φορές και κάθομαι στο κρεβάτι και μιλάω μόνος μου. Εγώ δεν το ξέρω αυτό. Οι άλλοι μου το λένε. (...) Δεν αντέχω τη ζωή στην Ελλάδα... Είναι το πιο δύσκολο που έχω ζήσει στη ζωή μου. Την άλλη φορά είχε πιαστεί το σώμα μου και δεν μπορούσα να λυγίσω το κορμί μου... στιγμές ακαμψίας.. κάτι σα να μπαίνω σε αναισθησία. Δεν μπορώ να μιλήσω δεν μπορώ να ανοίξω το στόμα μου (...) έχω ακόμα πάρα πολύ φόβο. Όταν περπατάω στο δρόμο νιώθω ότι κάποιος είναι πίσω μου και θέλει να μου κάνει κακό. Ξυπνάω το βράδυ και νιώθω ότι κάποιος έρχεται και μου κάνει κακό.»

F.

Επιπλέον και ο κυρίαρχος λόγος περί θυμάτων έμφυλης βίας απειλεί να συσκοτίσει τα πράγματα καθώς υπονοεί έναν ή και περισσότερους θύτες καθιστώντας την κακοποίηση ως κάτι που απλά γίνεται από κάποιον/ους προς κάποιον/ους. Μια μονοδιάστατη θεώρηση του «τραυματικού συμβάντος» δημιουργεί τον κίνδυνο να βρεθώ στον πάτο του αναγωγιστικού πηγαδιού της ψυχολογικοποίησης και της θυματοποίησης. Ο διάχυτος βιο-ψυχολογικός ντετερμινισμός απαλείφει το πλαίσιο και στερεί από σημαντικά ερωτήματα: Κάτω από ποιες συνθήκες και με τι όρους ασκείται η βία; Μέσα σε ποιο πλαίσιο; Τι απειλείται κάθε φορά; Τι νόημα μπορεί να έχει η ο βιασμός, στα πλαίσια βασανιστηρίων από αστυνομικούς, για έναν εξεγερμένο πολιτικοποιημένο άνδρα από την Κινσάσα; Τι νόημα μπορεί να έχει για έναν νεαρό ομοφυλόφιλο άντρα από το Αφγανιστάν ο ομαδικός βιασμός του σε ένα αιγαιοπελαγίτικο στρατόπεδο συγκέντρωσης, λίγες μέρες μετά την άφιξη στην Ευρώπη, όπου βρέθηκε κυνηγημένος, φυγός από τη χώρα καταγωγής, λόγω του σεξουαλικού του προσανατολισμού; Τι σημαίνει το γεγονός πως, συνήθως, στο δημόσιο λόγο αυτές οι αφηγήσεις σπάνια φτάνουν; Ευχαριστώ Μιχάλη Κατράκη για το συγκλονιστικό διήγημα σου για τη Μόρια (Κατράκης, 2021: 55-73).

Αναγνωρίζοντας τον κίνδυνο

Το δίκτυο κριτικής ψυχιατρικής έχει επισημάνει (Bracken et al. 2012) πως αυτά και τόσα άλλα ερωτήματα με πολιτικές προεκτάσεις κινδυνεύουν να συσκοτιστούν μέσα από αυτό που έχει ονομαστεί επιστημονική ή/και τεχνολογική ψυχολογία και ψυχιατρική, όπου προτεραιότητα δίνεται στις επεξηγήσεις μέσω αιτιοκρατικών επιστημονικών μοντέλων των διαταραγμένων υποκειμένων και όχι στο νόημα. Εκεί, το πλαίσιο απαλείφεται με αποτέλεσμα να παρέχονται απαντήσεις μέσω τεχνολογικών παρεμβάσεων βασισμένων σε επιστημονικά δεδομένα. Αναρωτιέμαι αν μπορώ να εμπλακώ σε μια κριτική ανάλυση του επαγγέλματος μου ενώ συνεχίζω να δουλεύω για την αλλαγή «από τα μέσα».

Σε μια άλλη ιστορική στρόφη για τα θέματα της ψυχικής υγείας ο Franco Basaglia (2008:39) υπογραμμίζει πως «η θεραπευτική πράξη αποκαλύπτεται ως μια καθ' ολοκληρία

πολιτική πράξη, στο βαθμό που τείνει να ανασυνθέσει σ' ένα επίπεδο παλινδρόμησης μια κρίση που ήδη διαδραματίζεται: να ανασυνθέσει δηλαδή την κρίση προκαλώντας επισθοδρόμηση προς την αποδοχή των αιτίων που την προκάλεσαν».

Τι γίνεται λοιπόν σε αυτή την εποχή, όπου μέσα από το στενό συνδυασμό ενός πολλαπλασιασμού των θεραπευτικών μέσων και νέων τεχνολογιών παρέμβασης, απεικόνισης και ταξινόμησης, η ψυχιατρική έφτασε να αποκτήσει μια εξιδανικευμένη αντίληψη ουδετερότητας στις θεωρίες της; Πώς έφτασε να λειτουργεί ως μια περικλειστη και αυτοσυντηρούμενη μηχανή που καλλιεργεί προς δημόσια αποδοχή ένα βιο-ιατρικό μοντέλο της ψυχικής ασθένειας; Η Tanja Luhmann (2000:8) στην ανάλυσή της για την Αμερικάνικη ψυχιατρική, υποστηρίζει πως «η βιολογία είναι η μεγάλη ηθική υπεκφυγή της εποχής μας. Εφόσον κάτι βρίσκεται μέσα στο σώμα, δεν μπορεί να κατηγορηθεί το άτομο· το σώμα είναι πάντοτε ηθικά αθώο».

Βέβαια θα αντέτεινε κανείς πως τα παραπάνω παραγνωρίζουν πως υπάρχουν άνθρωποι που δυσφορούν και συχνά ζητάνε βοήθεια. Όποιο κι αν είναι το νόημα, χρειάζονται βοήθεια και όση αξία κι αν έχουν τα ερωτήματα δεν βγάζουν τον άνθρωπο από τη δύσκολη θέση. Κι είναι αλήθεια: διαταραχές ύπνου, έντονο στρες που εκφράζεται με ποίκιλλα συμπτώματα, σωματικές ενοχλήσεις (κυρίως πονοκέφαλοι, σφιξίματα στο στήθος, αίσθημα κόπωσης και άλλα), φωνές, συμπτώματα αποσύνδεσης, μερικά τόσο έντονα που καθιστούν αδύνατη την οποιαδήποτε συζήτηση καθώς το άτομο χάνεται με το βλέμμα καρφωμένο στο κενό για ώρα.

«Δυσκολεύομαι πάρα πολύ στον ύπνο. Κοιμάμαι και ξυπνάω αμέσως. Το κεφάλι μου πονάει και δεν με αφήνει να κοιμηθώ. Έχω αναμνήσεις, σκέψεις που με βασανίζουν... Κοιμάμαι κάνα δώρο αλλά μετά δεν καταφέρνω να κοιμηθώ φυσιολογικά όπως όλο ο κόσμος».

C.

Πολύ συχνά επίσης οι άνθρωποι μιλάνε για ιδέες θανάτου και για αυτοκτονικότητα ή/και για μια εκδήλωση του φόβου που κυμαίνεται από μια ήπια καχυποψία έως έντονη παράνοια με φωνές διωκτικού περιεχομένου.

Οι δυσκολίες στον ύπνο, οι εφιάλτες, οι οπτικές και ακουστικές αναμνήσεις, ο έντονος φόβος, η θλίψη, ο βαθύς θρήνος, η αποφυγή αλληλεπιδράσεων με άλλα άτομα από τη χώρα καταγωγής, ο επίμονος πόνος, η αναπηρία και οι σχετικές λειτουργικές δυσκολίες – όλα αυτά ήταν το κόστος της αλλαγής, το ανθρώπινο κόστος της αντίστασης στην κρατική καταπίεση. Τα συμπτώματα διηγήθηκαν μια ιστορία, μια ιστορία που ήθελε να ακουστεί και όχι να εξλειφωθεί, να ανακουφιστεί ή να διαχειριστεί. Ο πόνος του ήταν συχνά συντριπτικός, αλλά εκείνος παρέμεινε ανένδοτος: «Δεν είμαι άρρωστος, είμαι σπασμένος. Έσπασαν το σώμα μου, κάτι έκαναν στο μυαλό μου ... αλλά δεν είμαι άρρωστος, πονάω».

Patel, N. (2011)

Ένα δίλημμα που συνάντησα συχνά ήταν το «πώς μπορώ (αν μπορώ) να απαντήσω στην ανάγκη πχ ενός ανθρώπου να κοιμηθεί (επιτέλους!!) χωρίς να μεταβιβάσω τη φρίκη της

βίας σε τεχνική ορολογία, και αγνοώντας την κατάλυση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων ακόμα κι αυτής της ανθρωπινότητάς του, την ασφαλούς στέγασης κοκ. Βέβαια από την άλλη είναι ακριβώς αυτή η τεχνική ορολογία που ζητείται όταν πρόκειται να συντάξω μια αναφορά για την υπηρεσία ασύλου με φράσεις όπως:

Τα παραπάνω συμπτώματα συνηγορούν υπέρ ψυχωτικής διαταραχής με μια πολυμορφική και ασταθή κλινική εικόνα, στην οποία οι διαταραχές της αντίληψης είναι εμφανείς αλλά μπορεί να ποικίλλουν από ημέρα σε ημέρα ή ακόμη και από ώρα σε ώρα

Απόσπασμα από παραπεμπτικό
για την υπηρεσία ασύλου

Το ερώτημα λέει η Patel (2011) δεν είναι ρητορικό καθώς συχνά οι επιζώντες και επιζήσασες βασανιστηρίων συχνά περιγράφουν λεπτομερώς τα δεινά και τα «συμπτώματα» τους, αλλά όχι απαραίτητα με τον τρόπο με τον οποίο είναι εξοικειωμένοι οι ψυχολόγοι και οι ψυχίατροι:

Όπως εξηγεί ένας επιζών βασανιστηρίων: Έκαναν πράγματα που δεν μπορείς καν να φανταστείς πώς τα σκέφτηκαν. Μου χορήγησαν δια της βίας ναρκωτικά με ενέσεις ενώ ήμουν δεμένος, με καλυμμένα τα μάτια μου, έβγαλαν τα νύχια των ποδιών μου, ένα προς ένα, με έκαψαν με τσιγάρα σε όλο μου το σώμα, τράβηξαν τούφες από τα μαλλιά μου, με κρέμασαν ανάποδα μέχρι να χάσω τις αισθήσεις μου, πολλοί από αυτούς με βίασαν, ξανά και ξανά ... έβαλαν μέσα μου δια της βίας γκλομπ και σπασμένα γυαλιά, χτυπώντας με, λέγοντας αηδιαστικά πράγματα για εμένα... μέχρι που αποκτάς επίγνωση κάθε μέρους του σώματός σου καθώς, έως τότε, δεν ήξερες πόσο θα μπορούσε να σε πονέσει. Δεν το θέλω αυτό το σώμα πια - κάθε σημάδι, κάθε ουλή, κάθε πόνος - όλα μου θυμίζουν τι συνέβη, τι είμαι ... ένας άνθρωπος μέσα σε αυτό το κατεστραμμένο σώμα. Όταν οι άνθρωποι με κοιτάζουν, βλέπουν εμένα ή τα σημάδια μου; Βλέπουν το κενό στα μάτια μου; Βλέπουν τα δεινά μου, τους εφιάλτες μου, όλα αυτά που είδα στη φυλακή - όλα αυτά που δεν θα ξεχάσω ποτέ; Τι βλέπεις εσύ; Με βλέπεις;

Το να πατά κανείς σε δυο βάρκες δεν είναι ασφαλές και συχνά ανοίγει ερωτήματα και θέτει ηθικά διλήμματα. Από τη μια ακούω μια ιστορία με πολλαπλές προεκτάσεις και από την άλλη η ίδια ιστορία εργαλειοποιείται, η ευαλωτότητα ψυχολογικοποιείται μέχρι του σημείου να αποκτήσει αξία χρήσης ως μια μορφή «κοινωνικού νομίσματος», που θα επιτρέψει μια «νόμιμη θέση» στην αποκαλούμενη «Ευρώπη των λαών». Από την άλλη και ο επαγγελματίας που ακούει (όταν και αν ακούει), συλλέγει κι αυτός με τη σειρά του πτυχία και δεξιότητες (hard and soft skills, στην αγοραία γλώσσα των HR) για να βρει μια θέση στην αγορά εργασίας.

Τελικά «ποιοι συναντιούνται;». Ο άνθρωπος που έχω απέναντί μου ποιον έχει απέναντί του; Ίσως μια σημαντική παράμετρος είναι η διατήρηση μιας διαρκούς ενημερότητας ότι απέναντι του δεν υπάρχει μόνο ένας ψυχίατρος. Δεν είμαι μόνο ψυχίατρος.

Εξάλλου, για κάποια από τα άτομα που συνάντησα ο ρόλος του ψυχιάτρου ήταν άγνωστος. Πώς να εξηγήσω τη δουλειά μου;

Ατμόσφαιρα της συνάντησης

Στην πράξη, τα παραπάνω μας καλούν στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας όπου κεντρική σημασία έχει η σημασία της κουλτούρας και της διεργασίας και όχι τα μεθοδολογικά (τεχνολογικά) εργαλεία ή των προ-σχεδιασμένων απαντήσεων. Αυτό δεν ακυρώνει τις όποιες θεραπευτικές παρεμβάσεις φαρμακευτικές ή ψυχοκοινωνικές ούτε τα «εργαλεία» παρέμβασης. Σημαίνει όμως ότι, αν, για παράδειγμα, ένας άνθρωπος διαμαρτύρεται ότι δεν μπορεί να κοιμηθεί, η απάντηση δεν μπορεί να στραφεί αποκλειστικά στο φάρμακο.

Σημαίνει ότι χρειαζόμαστε όλες εκείνες τις συζητήσεις, που θα εκκινήσουν διεργασίες «συνύπαρξης εκεί» και «σύμπραξης», όπου κάποιοι/ες επιστρατεύουν τη σκέψη τους και σπάνε το κεφάλι τους για να αντιμετωπίσουν κάτι (Anderson, 2012). Αρκεί για ένα νέο, άστεγο άνδρα από το Κονγκό, που έχει ήδη υποστεί βιασμούς και κοιμάται σε ένα πάρκο να βρει μια απάντηση σε ένα φάρμακο που καταστέλλει τις σκέψεις και τα συναισθήματα και επιφέρει μια βαθμιαία χαλάρωση; Δεν ξεχνώ εκείνες τις αφηγήσεις όπου η καταστολή που επέφερε κάποιο φάρμακο, επέφερε είχε ως αποτέλεσμα την κλοπή του (κατεσταλμένου) άνδρα ή/και τον εκ νέου βιασμό του. Το φάρμακο χορηγείται μέσα σε σχέση και λαμβάνεται εντός ενός δικτύου υπαρκτών ή ανύπαρκτων σχέσεων, είναι φάρμακο και φαρμάκι. Επιπλέον χωρίς την προσπάθεια να δημιουργηθεί αυτή η «από κοινού» κουλτούρα συνύπαρξης και αμοιβαιότητας το φάρμακο μπορεί να γίνει εργαλείο πειθαρχικής καταστολής και να καθιστά τον άρρωστο, όπως λέει ο Franco Basaglia (2008, σ. 56) «προσκολλημένο στον παθητικό ρόλο του ασθενούς».

Η Harlene Anderson (2012), περιγράφει τη (συνεργατική) ατμόσφαιρα ως μια διαφορετική στάση που απαιτεί να ξαναφантаστούμε τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τους ανθρώπους με τους οποίους συνεργαζόμαστε και τον ρόλο μας ως επαγγελματίες, δίνοντας έτσι μια «πολιτική» προοπτική, κυρίως πάνω στην «εφαρμογή των πολιτικών προβληματικών της σκέψης που κατάγονται από την ψυχοθεραπεία». Επιπλέον, υπογραμμίζει ότι «η αμφισβήτηση των παραδόσεων της ψυχοθεραπείας και η εξουσία που τις συνοδεύει είναι πολιτικές. Αυτό περιλαμβάνει την έκκληση για αλλαγές στη σκέψης μας, συμπεριλαμβανομένης της κριτικής ανάλυσης των κυρίαρχων λόγων, π.χ. κοινωνικών, πολιτιστικών και ψυχοθεραπευτικών, και τις καθολικές αλήθειες που αυτοί ισχυρίζονται, και τη μετατόπιση από έναν ατομικό λόγο σε έναν σχεσιακό που προωθεί την τοπική γνώση. Η συνεργατική πρακτική απαιτεί επίσης μετατοπίσεις στις ενέργειές μας: να βάλουμε στην άκρη την ανάληψη του ρόλου του βοηθού, να μετακινηθούμε από την «αναφορικότητα» σε ένα «μαζί» της σκέψης και της ύπαρξης, να διατηρήσουμε τη συνοχή στους τρόπους με τους οποίους υπάρχουμε στους επαγγελματικούς και τους προσωπικούς μας κόσμους και να είμαστε ορατοί ως άνθρωποι. Όλες αυτές οι μετατοπίσεις, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας εναλλακτικής άποψης για τη γλώσσα και το νόημα, στην οποία ένας άνθρωπος είναι σε μία σχέση με έναν άλλο άνθρωπο.

Κοντά στα παραπάνω ο David Paré (2011) μας προσκαλεί σε μια συνεργατική ηθική που αντικατοπτρίζεται σε μια ομαδική διεργασία και σε ορισμένες βασικές αξίες της δουλειάς μας. Παράλληλα ο Ρένος Παπαδόπουλος (2019) αναδεικνύει τις ψυχοκοινωνικές προεκτάσεις της προσφυγικής συνθήκης. Παρακάτω σταχυολογούνται μερικές σημαντικές παράμετροι αυτής της ηθικής:

- Οι ζωές των ανθρώπων είναι πολυεπίπεδες, όπως είναι και η δική μου. Η αποδόμηση γενικευμένων απόψεων και στερεότυπων αποτελεί ένα ουσιαστικό βήμα υπενθύμισης ότι κάθε άνθρωπος έχει όνομα, συγγενείς, ιστορία, πεποιθήσεις, ελπίδες και επιθυμίες.

“Νιώθω θυμό όταν νιώθω ταπεινωμένος, όταν μιλάω και δεν με ακούν σαν να με θεωρούν ανίκανο. Δεν καταλαβαίνουν τι λέω. Τι να κάνω θυμώνω και εκφράζω το θυμό μου... και το ίδιο νιώθω όταν μιλάω με αρχές. (...) Δεν έχω μιλήσει στη γυναίκα μου για το βιασμό.. από βουλευτής σε προσφυγιά.. “με σπάσανε εντελώς”.

A.

- Είναι πιο χρήσιμο να χτίζουμε πάνω σε αυτό που δουλεύει, παρά να προσπαθούμε να φτιάξουμε κάτι που δεν δουλεύει. Από την εμπειρία μου αυτό αφορά μια θεραπευτική διεργασία που βασίζεται στη σχέση μέσα σε ένα συγκινησιακό κλίμα που εστιάζει στο θετικό:

Ακούω πολλές φωνές αγνώστων αντρών που μου λένε «Αυτοκτόνα!», σα να μου λένε δεν έχω καμία αξία και ότι η ζωή έχει τελειώσει για εμένα (..) Για να τα βγάλω πέρα περπατάω πολύ ξεγελάω το νου με δραστηριότητες, συναντάω κόσμο, βλέπω ταινίες. Μερικές φορές αποσυντονίζομαι και πίνω λίγο μαριχουάνα για να κοιμηθώ η οποία με έχει βοηθήσει αρκετά καθώς δυναμώνει την εσωτερική φωνή αν και μπορεί και να με καταστρέφει (έχω και πρόβλημα στα πνευμόνια»)

L

- Αυτό που βρίσκουμε είναι η συνάρτηση αυτού που αναζητούμε. Πολλές φορές αναζητάω συμπτώματα. Είναι μια συμφωνία με τον άνθρωπο που έχω απέναντι. Στην υπηρεσία ασύλου, δεν θα αρκεστούν σε μια αφήγηση..
- Οι προτιμήσεις των πελατών αποτελούν τη βασική πυξίδα της δουλειάς μου και ο διάλογος οφείλει να συμπεριλαμβάνει τα ενδιαφέροντά τους, να συμπεριλάβει, δηλαδή, τους ανθρώπους για τους οποίους δημιουργούνται οι παρεμβάσεις όσο κι αν αυτό είναι δύσκολο.

Μου είναι σημαντικό που με βοηθήσατε να βρω μια λύση με τις κρίσεις πανικού και να αναπνέω καλύτερα.

F.

- Ένας από τους πρωταρχικούς ρόλους των ερευνητών και των επαγγελματιών θα πρέπει να είναι η αποδόμηση της ιδέας του «αρχετυπικού πρόσφυγα», αναζητώντας τρόπους ενεργοποίησης ενάντια στην «σιωπή» τους. Αυτό βοηθάει

σε έναν προσανατολισμό προς την καθημερινή και συνηθισμένη ζωή, προς την αναζήτηση του «τρόπου» με τον οποίο κινούμαστε και «συνεχίζουμε» τις ζωές μας.

- Η επίγνωση της πολιτιστικής επιρροής στις έννοιες και τις ανισορροπίες δύναμης στη ζωή των ατόμων
- Το άτομο δεν είναι το πρόβλημα. Το πρόβλημα για τους ανθρώπους που συνάντησα ήταν η αστεγία, η αστυνομική καταστολή, ο κατακερματισμός και η αδυναμία διασύνδεσης των υπηρεσιών, η διακοπή λήψης ενός επιδόματος κοκ. Ζητούμενοι είναι οι τρόποι με τους οποίους μπορούν να συνδυαστούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η νομική διάσταση, και η ψυχοκοινωνική διάσταση, έτσι ώστε οι άνθρωποι αυτοί να ανακτήσουν τη φωνή τους και να βοηθηθούν να στηριχτούν ώστε να αντιμετωπίσουν τα προβλήματά τους:

«Δε νιώθω πουθενά ασφάλεια. Δεν έχω χαρτιά και ανησυχώ μην με πιάσουν. Τις νύχτες αρχίζω και συλλογίζομαι. Παράλληλα ο κόσμος με αποφεύγει γιατί είμαι ομοφυλόφιλος (...) Το μέλλον μου φαίνεται Γολγοθάς. Δεν υπάρχει κάτι καλύτερο για εμένα.. Δε νιώθω πουθενά ασφάλεια. Δεν έχω χαρτιά και ανησυχώ ότι θα με πιάσουν»

M.

- Εστίαση στη δεξιότητα και τη γνώση έναντι της παθολογίας, της δυσλειτουργίας κ.λπ. Αυτό σημαίνει πως ίσως χρειαστεί να αφήσω στην άκρη τη διαδεδομένη αντίληψη ότι οι ακαδημαϊκοί και οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας «γνωρίζουν καλύτερα»: ο πελάτης είναι ειδικός στον εαυτό του και στον κόσμο του· ο επαγγελματίας είναι ειδικός στη δημιουργία ενός χώρου και μιας διαδικασίας για συνεργατικές σχέσεις και διαλόγους.

Προσπαθώ να προστατεύομαι κάνοντας το καλύτερο που μπορώ: αποφεύγω κακοτοπιές, «πετάω μακριά», περπατάω πολύ, συζητάω με άτομα που έχω εμπιστοσύνη (πχ με τον ψυχολόγο), γιατί αρκετοί μου είχαν κάνει κριτική (πχ με είπαν μάγο).

D.

Ύπνος, αλκοόλ, πολεμικές τέχνες, αυτά με βοηθάνε. Έχω σπουδάσει κι έχω εργαστεί ως ηλεκτρολόγος. Τα όσα έχω κάνει στη ζωή μου εξακολουθούν να μου προσφέρουν κάποιο νόημα και αξία. Είναι σημαντικό για εμένα να τα συζητάω

X.

Ζητούμενο αποτελεί η μετακίνηση από ένα μοντέλο ιεραρχικό-δυναμικό, ειδικευμένου/μη ειδικευμένου, σε μια πιο ισότιμη συνάντηση στην οποία οι άνθρωποι διατηρούν την αξιοπρέπεια και την υπερηφάνεια, την ιστορία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό τους χωρίς όμως να παραγράφονται οι διαφορετικές θέσεις ισχύος και τα προνόμια. Αυτό σημαίνει ξεκάθαρες τοποθετήσεις σχετικά με τα όρια της σχέσης, τις δυνατότητες, τις θέσεις, τους ρόλους κοκ.. Σε κάποιες φορές χρειάστηκε να πω: «Δεν μπορώ να σου υποσχεθώ ότι θα κοιμηθείς. Δεν μπορώ να σου υποσχεθώ ότι μπορώ να σου βρω σπίτι. Μπορώ να σου

υποσχεθώ ότι αυτό που λες με αφορά και εμένα προσωπικά και θα είμαι εδώ για να κάνω ότι μπορώ».

Αφηγήσεις, νόημα, ιστορία, δράση

Είναι προφανές πως οι άνθρωποι που έρχονται να μας μιλήσουν ζητούν κάτι. Για κάποιους είναι η πρώτη φορά που συναντούν ψυχίατρο. Συχνά δεν υπάρχει καν στο λεξιλόγιο τους η λέξη. Ο κίνδυνος εδώ είναι να συντονιστούμε με την αποικιοκρατική λογική της ψυχιατρικής.

Τι είναι ένας ψυχίατρος και τι κάνει; Αυτή η ερώτηση αποτέλεσε σε αρκετές περιπτώσεις αφορμή για πολύ ενδιαφέρουσες συζητήσεις. Πώς απαντά η κοινότητα καταγωγής του ανθρώπου που συναντάμε σε αντίστοιχες καταστάσεις; Όχι σπάνια η συζήτηση είναι δύσκολη καθώς οι άνθρωποι συχνά έρχονται με αφηγήσεις, τις οποίες ο Arthur Frank (1997) χαρακτηρίζει ως χαοτικές. Άλλοτε πάλι η ανάγκη είναι να δοθεί μια απάντηση άμεσα, κάτι που θα μαλακώσει το άγχος, κάτι που θα κάνει δυνατή την επικοινωνία και την αφήγηση.

Ο Frank βασισμένος εν μέρει και στη δική του εμπειρία ως καρκινοπαθής, δίνει μια από τις πιο εμπνευσμένες προσεγγίσεις στο πεδίο της αφηγηματικής ιατρικής και καταπιάνεται με θέματα που αφορούν προβλήματα που προκύπτουν από τον δυϊσμό, από ζητήματα εξουσίας, εγκυρότητας των αφηγήσεων καθώς από τις δεοντολογικές προεκτάσεις των αφηγήσεων ασθένειας. Αντιλαμβάνεται την ασθένεια άλλα και, θα πρόσθετα, κάθε αποσταθεροποιητικό συμβάν, ως ένα κάλεσμα για μια αφήγηση σε δύο επίπεδα. Σε ένα επίπεδο αφηγούμαστε κάτι σε σχέση με την ασθένεια σε γιατρούς, συγγενείς και φίλους και σε ένα άλλο επίπεδο επιχειρείται να επανασυγκροτηθεί μια ζωή που η ασθένεια ή τα γεγονότα ζωής διέκοψαν ή διέσπασαν. Για αυτό και είναι διαφορετικό το να λάβει κανείς ένα ιστορικό (όπου πχ ο γιατρός διακόπτει, ρωτάει και επιχειρεί να βγάλει κάποιο νόημα από την ιστορία και να θέσει μια διάγνωση) και το να ακούσει μια ιστορία (όπου ουσιαστικά ακούει χωρίς να διακόπτει ανεξάρτητα από το πόσο συγκεχυμένη, ασύνδετη μπορεί να είναι η ιστορία).

Ακολουθώντας το νήμα της δουλειάς του Frank, οι τύποι των αφηγήσεων που συνάντησα χωρίζονται κυρίως σε δύο κύριες κατηγορίες: αφηγήσεις αποκατάστασης και αφηγήσεις χάους. Στη διάκριση αυτή μας βοηθάει, ο Phil Thomas (2018, 139-158), ψυχίατρος στο σαφώς πιο πολυπολιτισμικό Μπέρμιγχαμ:

Αφηγήσεις αποκατάστασης (restitution narratives): Θα συνοψιζόταν στην φράση: «Χθες ήμουν καλά, σήμερα αρρώστησα, αύριο θα είμαι καλά και πάλι» Πρόκειται για μια άμεση αφήγηση μιας ιστορίας ασθένειας, όπου ο ειδικός, συνήθως γιατρός ή άλλος επαγγελματίας υγείας καλείται να δώσει μια απάντηση, να λύσει το μυστήριο που τίθεται. Η σύγχρονη (ψυ)ιατρική δεν μπορεί να δεχτεί την ύπαρξη ενός παζλ που δεν επιδέχεται επίλυση. Προφανώς το συγκεκριμένο αφηγηματικό είδος συνδέεται άμεσα με μια τεχνολογική θέαση της (ψυ)ιατρικής που κατέχει τα κλειδιά του μυστηρίου. Προϋποθέτει μια υποτίμηση του παρελθόντος και μια θέαση της επιστήμης ως μιας διαρκώς θριαμβεύουσας έναντι των δεινών δύναμης, κινούμενη διαρκώς προς ένα όλο και πιο

λαμπρό μέλλον, που κάνει τον κόσμο διαρκώς ομορφότερο. Όμως τι γίνεται όταν δεν υπάρχει απάντηση; Όταν δεν υπάρχει ίαμα και η αποκατάσταση είναι ανέφικτη;

Αξίζει να αναφερθεί πως ο Frank δεν αναφέρεται σε αιτίες αλλά σε ιδρυτικές πράξεις (founding acts), πράξεις που έλαβαν χώρα στο παρελθόν του ασθενούς είτε ακούσια (nonintentionally), όπως για παράδειγμα ένα ατύχημα είτε εκούσια (intentionally) όπως συνήθως είναι ένα τραυματικό γεγονός (πχ μια κακοποίηση). Πρόκειται για μια σημαντική διάκριση μεταξύ εκούσιας και ακούσιας αιτιότητας. Η πρώτη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αυτενέργεια (agency) ενώ η δεύτερη είναι έξω από τις δυνάμεις μας και τη σφαίρα επιρροής μας. Ακόμα κι εκεί όμως σε πράγματα που δεν βρίσκονται στα χέρια μας υπάρχει ένα περιθώριο επιλογής. Αυτή η πράξη σηματοδοτεί την αναζήτηση μια ηθικής βάσης της ασθένειας και του πόνου που βιώνει κάποιο άτομο προκειμένου να γίνει κατανοητός. Έτσι όταν η ασθένεια καθίσταται ανίατη και η αποκατάσταση ανέφικτη, τότε η ιδρυτική πράξη καθίσταται κεντρικής σημασίας και τα ηθικά ερωτήματα κυριαρχούν: Πρέπει να κατηγορήσω τις φωνές που ακούω; Αν όχι, ποιος φταίει; Γιατί συνέβησαν αυτά σε εμένα; (Frank, 1996: 75-96)

Αφηγήσεις χάους (chaos narratives): Θα συνοψιζόταν στην φράση «.. και μετά... και μετά.. και μετά...». Πρόκειται για τις αφηγήσεις που συχνά συναντάμε σε καταστάσεις κρίσης με τη μορφή αποσπασματικών και κατακερματισμένων ιστοριών, που συχνά δεν έχουν ειρμό, όπου το άτομο μεταφέρεται από το ένα μέρος στο άλλο και από εποχή σε εποχή και συχνά μοιάζουν στον ακροατή, σε πρώτη φάση ως ανούσιες, χωρίς νόημα.. Συναντιούνται εκεί που υπάρχει έντονο τραύμα που συχνά δε βρίσκει το δρόμο του να εκφραστεί. Η ιστορία μένει άρρητη και άφατη και οφείλουμε να μη σπρώχνουμε τους ανθρώπους μέσα από τις παρεμβάσεις μας. Δεν υπάρχει διάγνωση ή διαγνωστική κατηγορία για «μια ζωή αβίωτη» (Frank, 1996: 97-114)

Κοντά στα παραπάνω θα έλεγε κανείς ότι σε κάποιες περιπτώσεις θα μπορούσε κανείς να διακρίνει και ένα ακόμα είδος αφήγησης αυτό που ο Frank (1996: 115-136), αποκαλεί **αφηγήσεις αναζήτησης (quest narrative):** η ασθένεια ως ταξίδι αναζήτησης που συνήθως αναγνωρίζεται αναδρομικά. Αφορά ανθρώπους που έχουν αρχίσει να (δι-)αισθάνονται την εμπειρία τους ως μια διεργασία. Η μεταφορά του «ταξιδιού» δημιουργεί ηθικές προεκτάσεις: υπονοεί έναν αγώνα ενάντια στη δυσμένεια, ενάντια σε αντιξοότητες όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει σε ανθρώπους που μάχονται κόντρα στο στίγμα της ψυχικής ασθένειας, σε ανθρώπους που έχουν συμμετάσχει σε έναν πολιτικό αγώνα οπότε και οι αντιξοότητες γίνονται αντιληπτές ως κομμάτι αυτού του (κοινού) αγώνα. Εδώ ο Frank διακρίνει τρία υποείδη:

- **Απομνημονεύματα (memoir):** τρυφερές, ήπιες, μη γραμμικές αφηγήσεις αναπολήσεις παρελθόντων ασθενειών στο σήμερα, όπως η αφήγηση των βασανιστηρίων και της έμφυλης βίας ως μια αφήγηση αγώνα. Τέτοιες αφηγήσεις μας απομακρύνουν ακόμα περισσότερο από μια παθολογικοποιητική ματιά και μας καλούν να δούμε τον αγωνιστή, τον άνθρωπο που όρθωσε ανάστημα σε μια αδικία και για αυτό τιμωρήθηκε
- **Προσωπική μυθολογία (automythology):** που αφορά την ανάδυση ενός νέου εαυτού μέσα από τις στάχτες του παλιού (ο φοίνικας που αναγεννάται). Τούτες

μοιάζουν αρκετά σπάνιες μέσα στην προσφυγική συνθήκη. Άκουσα όμως ανθρώπους να μιλάνε για ανάγκη αναγέννησης.

- **Μανιφέστο (manifesto):** Πρόκειται για αφηγήσεις με πολιτική διάσταση, για το λόγο των ακτιβιστών. Για τον F. δε χωράει αμφιβολία πως το ότι μιλάει με ψυχίατρο είναι αποτέλεσμα πολιτικού διωγμού.

Ο Phil Thomas (2018, 139-158 αναφέρεται σε δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ύπαρξης την **προσωρινότητα** και την **ιστορικότητα**. Οι ζωές μας έχουν μια αρχή, μέση και τέλος – μπορούμε να τις αξιολογήσουμε ως διεργασίες που συνεχίζονται, ως ιστορίες που δεν έχουν ακόμα ολοκληρωθεί και που, ουσιαστικά, μόνο φτάνοντας στο τέλος τους ενδεχομένως η αφήγηση να τελειώνει, χωρίς να ξεχνάμε πως οι ιστορίες συνεχίζουν. Χαρακτηρίζονται επίσης από **ενδεχομενικότητα, τυχαιότητα, αναστοχαστικότητα** και **προ-αναστοχαστικότητα**. Ζούμε και πολλές φορές αναστοχαζόμαστε πάνω στις ζωές μας, στο τι κάναμε, τι μας έφερε ως εδώ, κρατάμε μια απόσταση από τα πράγματα και τις καταστάσεις και βλέπουμε τον εαυτό μας κάνοντας ένα zoomout μέσα στο κάθε φορά πλαίσιο που μας εμπριέχει. Ζούμε όμως κι ένα μεγάλο μέρος της ζωής μας προ-αναστοχαστικά χωρίς συνείδηση του τι ακριβώς ζούμε, απλά υπάρχουμε στον κόσμο. Οι δύο αυτοί τρόποι ύπαρξης είναι και οι δυο έγκυροι και συμπληρωματικοί. Συχνά παλεύουμε να βάλουμε μια τάξη στις εμπειρίες και σύμφωνα με την αφηγηματική θεωρία ένας πολύ δυνατός τρόπος για να γίνει αυτό είναι με την αφήγηση. Αυτή είναι που θα δώσει στην αόριστη, συγκεχυμένη εμπειρία νόημα. Με τα παραπάνω γίνεται σαφές πως **νόημα, ιστορία και (ανθρώπινη) δράση** είναι αλληλένδετα. Παράλληλα αφήγηση και **αυτενέργεια** (agency) είναι σημαντικά για την κατανόηση του νοήματος και τη σημασιοδότηση του ανθρώπινου πόνου.

Συγκροτώντας μια αφήγηση: Το τρίπτυχο απειλή-εξουσία-νόημα

Συχνά μια συζήτηση μπορεί να ξεκινήσει από αυτό που μας συνδέει. Το ποδόσφαιρο μπορεί να είναι ένα από αυτά. Ο Galeano (2016) ρωτάει «τι κοινό έχουν το ποδόσφαιρο και ο Θεός;» Απαντά ο ίδιος: «Οι πιστοί τούς είναι απόλυτα αφοσιωμένοι, και οι διανοούμενοι τα αμφισβητούν». Ο Galeano μιλάει από τη σκοπιά του ανθρώπου που λατρεύει το ποδόσφαιρο, που μάλωσε τα γόνατά του μικρός στις αλάνες τις γειτονιάς και είναι έτοιμος να πάει στην άλλη άκρη του κόσμου για να παρακολουθήσει ένας καλό ματς. «Ένα καλό παιχνίδι, για το Θεό». Κάποιοι από τους ανθρώπους που συνάντησα ψάχνουν να δουν κάπου ένα καλό παιχνίδι... αρκεί βέβαια, για τους Κονγκολέζους, να μην κερδίσουν οι αποικιοκράτες Βέλγοι.

Μιλώντας για ποδόσφαιρο ήδη μιλάω για την προώθηση μιας κοινωνικής δράσης, για έναν τρόπο που ο άνθρωπος τα βγάζει πέρα στη ζωή, ενώ παράλληλα συν-κατασκευάζεται μια επικυρωμένη αφήγηση. Επιπλέον, μόνο όταν καταλάβει κανείς τη σημασία που είχε το ποδόσφαιρο στη ζωή ενός ανθρώπου, μπορείς να αναγνωρίσεις τι σήμαινε για αυτόν ο τραυματισμός του στο πόδι. Δεν χάνεις μόνο ανθρώπους. Μπορεί να χάσεις και την ικανότητά σου να κλωτσάς την μπάλα. Τι απειλές θέτει η αδυναμία να παίζεις ποδόσφαιρο;

Η εξουσία έχει πολλούς τρόπους να χτυπήσει και να απειλήσει. Το θεωρητικό πλαίσιο «Εξουσία - Απειλή – Νόημα» (Power Threat Meaning Framework ή συνοπτικά PTMF) (2018), αποτελεί μια ριζοσπαστική εναλλακτική στα ταξινομητικά μοντέλα της δυσφορίας. Ως συν-παραγωγή πέντε ετών μιας ομάδας κορυφαίων κλινικών ψυχολόγων και γνωστών επιζώντων/επιζωσών δημοσιεύτηκε από τη Βρετανική Ψυχολογική Εταιρεία ως εναλλακτική της ψυχιατρικής προσέγγισης για την κατανόηση και την αντιμετώπιση της ψυχικής δυσφορίας.

Το συγκεκριμένο πλαίσιο έχει ως αφετηρία τη ρήση των επιζώντων/επιζωσών «αντί να ρωτάς τι πάει στραβά με εμένα, ρώτα με τι μου έχει συμβεί». Αντιλαμβάνεται αυτό που η ψυχιατρική αποκαλεί «σύμπτωμα» ως μια κατανοητή απόκριση σε γεγονότα ζωής και ως ένα δημιουργικό τρόπο επιβίωσης. Συνοψίζει έναν τεράστιο όγκο δεδομένων σχετικά με το ρόλο των ποικίλων μορφών εξουσίας στις ζωές των ανθρώπων, βλέπει τους ανθρώπους ως όντα που δρουν και φτιάχνουν νοήματα, μέσα στις συνθήκες ζωής τους και υπογραμμίζει τις συνδέσεις ανάμεσα στην υποκειμενική δυσφορία και την κοινωνική ανισότητα και την αδικία κάθε μορφής. Επισημαίνει πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε αφηγήσεις ανάρρωσης ως μια εναλλακτική στις διαγνώσεις είτε σε επαφή με τις υπηρεσίες είτε όχι. Οι στόχοι που βάζει περιλαμβάνουν:

- την αναγνώριση ότι το συναισθηματικό στρες και η «προβληματική» συμπεριφορά αποτελούν κατανοητές αντιδράσεις στην ιστορία του ανθρώπου και στις συνθήκες.
- την αποκατάσταση της σύνδεσης μεταξύ δυσφορίας και κοινωνικής αδικίας
- την αύξηση της πρόσβασης των ανθρώπων στην εξουσία και στους πόρους.
- τη δημιουργία επικυρωμένων αφηγήσεων
- την προώθηση κοινωνικών δράσεων

Είναι πολύ βοηθητικό να σκεφτόμαστε με όρους Εξουσίας, Απειλής, Νοήματος και Αντίδρασης στην Απειλή, αλλά στην πραγματικότητα τα στοιχεία αυτά δεν είναι ανεξάρτητα αλλά συνεξελίσσονται το ένα από το άλλο. Η «Εξουσία» υπονοεί «Απειλή» και «Αντίδραση στην Απειλή» και όλα αυτά διαμορφώνονται από τα «Νοήματα» τους. Η Εξουσία βρίσκεται παντού στις ζωές μας, μερικές φορές με προφανείς τρόπους και μερικές φορές σε λιγότερο προφανείς τρόπους:

Η φαρμακευτική αγωγή πλέον δεν βοηθάει. Πριν βοηθούσε. Πλέον, μετά την απορριπτική, δεν βοηθάει. Από την ώρα που άκουσα την απόφαση δεν είμαι καλά”

M.

Για όλα αυτά μόνο εδώ έχω μιλήσει. Δεν τα ξέρει κανείς άλλος (...) Οι αναμνήσεις όμως έρχονται ανά πάσα στιγμή.. μαζί και ο καθημερινός φόβος για την αστυνομία.

C.

Όταν είμαι μόνος σκέφτομαι όλα τα ανάποδα της ζωής μου. Μπορεί να κάτσω στο κρεβάτι και να μείνω ξάγρυπνος όλη την νύχτα. Αν κοιμηθώ, πετάγομαι ουρλιάζοντας και λαχανιασμένος με αποτέλεσμα οι συγκατοικοί μου να με βλέπουν σαν μάγο ή σαν ψυχικά άρρωστο. .

R.

Η Εξουσία μπορεί να δρα με πολλούς διαφορετικούς τρόπους: νομική εξουσία (η απορριπτική απόφαση), οικονομική (διακοπή επιδόματος των Ιούνιο του 2021), υλική εξουσία (αστεγία, ασιτία), διαπροσωπική εξουσία, εξαναγκαστική εξουσία ή εξουσία δια της βίας, κοινωνική/πολιτισμική (ρατσισμός, σεξισμός κοκ), ιδεολογική εξουσία (έλεγχος της γλώσσας, του νοήματος και της αντίληψης). Δεν υπάρχει μόνο μια μορφή βίας. Δεν υπάρχει ένα τραυματικό συμβάν, που πυροδοτεί αν και ενδέχεται να έρθουν αφηγήσεις για μια «καθοριστική στιγμή» ή για ένα «κρίσιμο συμβάν».

Η Herman (1992), μιλάει για την «επουλωτική δύναμη του να λέγεται η αλήθεια» καθιστώντας την ανάρρωση μια διεργασία «επανοικειοποίησης της εμπειρίας, ούτως ώστε να ανακτήσουμε την κυριότητα των ίδιων μας των ιστοριών» (Dillon and May, 2002). Μήπως αυτή δεν είναι μια μορφή αυτενέργειας;

Έτσι η ανάρρωση καθίσταται μια βαθιά, μοναδική, προσωπική, πολιτική διεργασία αλλαγής στάσεων, αξιών, συναισθημάτων, στόχων και ρόλων ενός προσώπου. Γίνεται ένας τρόπος διαβίωσης μιας ικανοποιητικής, ελπιδοφόρας, συνεργατικής ζωής ακόμα κι όταν υπάρχουν περιορισμοί από μια ασθένεια - δυσκολία. Περιλαμβάνει την ανάπτυξη ενός νέου νοήματος και σκοπού στη ζωή καθώς κανείς μεγαλώνει πέρα από τις καταστροφική επίδραση μια ψυχικής ασθένειας.

Κατακερματισμένες υπηρεσίες – κατακερματισμένοι άνθρωποι

Και πάλι τα παραπάνω μπορεί να μοιάζουν χρήσιμα αλλά κινδυνεύουν να μείνουν όμορφα λόγια αν δε συνδεθούν με πολιτική δράση. Τι να κάνει ένας άνθρωπος τις «εναλλακτικές διαγνώσεις» αν το στομάχι του είναι άδειο και το βράδυ κοιμάται στο κρύο;

Η φαρμακευτική αγωγή βοήθησε και νιώθω καλύτερα, μπορώ να κοιμηθώ και να ξεκουραστώ. Όμως το γεγονός ότι περιπλανιέμαι άστεγος δεν βοηθάει”

D.

Κοιμάμαι όπου βρω. Όλη την μέρα πίνω. Μου φέρνουν τσίπουρο. Μεθυσμένος δεν πεινάω.

G.

Έχει λεχθεί πως «τα συσσίτια, όσο ανθρώπινα κι αν είναι, δεν αλλάζουν τον αριθμό των πεινασμένων» (Albee, 1995: 347). Σύμφωνα με την Natisha Patel (2011), χρειάζεται να εξετάσουμε τους επαγγελματικούς μας κώδικες και τα δεοντολογικά πλαίσια, να αναγνωρίσουμε τα πολιτικά και τα φιλοσοφικά τους θεμέλια, τον ατομικισμό τους, τον υπόρρητο δυϊσμό «άτομο-κοινωνία» που τα διέπει (π.χ. ατομική ευθύνη έναντι κοινωνικής

ευθύνης, ατομικό «καλό» έναντι «κοινωνικού καλού»), καθώς και την τάση τους να αποσυγκειμενοποιούν «δεοντολογικές» εκτιμήσεις και πρακτικές.

Πιστεύει κανείς πως υπάρχει κάποια στοιχειώδης ανθρωπιά στις πολιτικές γύρω από το «προσφυγικό»; Τι να πρωτοθυμηθεί κανείς; Την ανέκαθεν ψευδεπίγραφη «πρώτη υποδοχή»; Το στρατιωτικό έλεγχο στα ολοένα και πιο ελεγχόμενα και κλειστά, κέντρα στρατοπεδικής «φιλοξενίας» ανά την επικράτεια; Την μετατροπή των ανθρώπων σε αντικείμενα προς επαναπροώθηση; Τις συνεντεύξεις μέσω skype; Την «κατασκευή» της Τουρκίας ως «ασφαλούς τρίτης χώρας; Κι όλα αυτά ήδη από τους «αριστερόστροφους» εντολοδόχους πριν φτάσουμε στο σήμερα και την αποθέωση της ακροδεξιάς πολιτικής και ρητορικής.

Η πολιτική των pushbacks, η «αποτρεπτική» πολιτική θυμίζει την πολιτική - κουλτούρα των μεγάλων ολοπαγών ψυχιατρικών ιδρυμάτων, που αν και υποτίθεται ότι είναι φτιαγμένα για θεραπεία η λειτουργία τους είναι ξεκάθαρα κατασταλτική. Από τη μια ο στόχος είναι η διατήρηση της εσωτερικής συνοχής και από την άλλη μια προσαρμογή στις εξωτερικές απαιτήσεις, στις πιέσεις που δημιουργούν οι αποκαλούμενες «μεταναστευτικές ροές». Και μόνο η χυδαιότητα του όρου συγκροτεί μια ιδεολογική εξουσία με στόχο τον έλεγχο της γλώσσας και του νοήματος.

Μέσα σε μια τέτοια συνθήκη η ανάρρωση καθίσταται δυσχερής. Η Τουρκία θεωρείται ασφαλής χώρα, τα στρατόπεδά συγκέντρωσης βαφτίζονται κέντρα υποδοχής, οι επαναπροωθήσεις στο Αιγαίο αποσιωπώνται και για τους χιλιάδες πνιγμούς ευθύνονται κάποιοι διακινητές. Εφόσον καταφέρεις να πατήσεις το πόδι σου σε ευρωπαϊκό έδαφος, αν αρνηθείς τις «υπηρεσίες» που σου παρέχονται, θα τιμωρηθείς, καθώς θα βρεθείς στην αβεβαιότητα μιας ζωής «χωρίς χαρτιά». Αν τις δεχτείς, πάλι θα τιμωρηθείς καθώς η λήψη μιας υπηρεσίας σημαίνει εναρμόνιση με την πολιτική. Μόνο τα κριτήρια χορήγησης ασύλου να δει κανείς, θα καταλάβει πως οι πλειοψηφία των κυνηγημένων «δεν χωρούν πουθενά».

Ακόμα κι αν δεν κάναμε φυσιοθεραπεία μιλούσα με τον φυσιοθεραπευτή και τώρα δεν το έχω πια. Όσο ήμουν εκεί, στους MSF, ήξερα πού να πάω,. Τώρα νιώθω μόνος, Στρίμωγμα.. Δεν ξέρω ακριβώς τι συμβαίνει τον τελευταίο και είναι πάλι μπερδεμένα τα πράγματα. Νιώθω αναταραχή. Είναι όπως παλιά, όπως όταν σκεφτόμουν πολύ. Τώρα κάνω προσπάθεια αλλά δεν τα καταφέρνω να μην σκέφτομαι. Νιώθω στριμωγμένος: Νιώθω σαν η καρδιά μου να είναι σφιγμένη. Το νιώθω αυτό. Πιστεύω ότι οι σκέψεις, είναι συνδεδεμένες με ένα τέτοιο συναίσθημα. Τώρα που δεν σκέφτομαι πολύ το στρίμωγμα υπάρχει. Είμαι μπλοκαρισμένος. Χρειάζεται να νιώσω ελεύθερος και ήρεμος. Θέλω να νιώσω κάτι. Δεν καταλαβαίνω ποιος είμαι. Αυτό που ήλπιζα ήταν να περπατήσω ξανά και ακόμα δεν το βλέπω να γίνεται. Ήθελα να είμαι όπως όλος ο κόσμος. Οι γιατροί μου είπαν ότι δεν έχω τίποτα άλλο να κάνουν. Προσπαθώ να το πατήσω αλλά πονάω. Δεν ξεχνιέται ο πόνος. Νιώθω στρυμωγμένος εσωτερικά. Έχω πολλά ερωτήματα για αυτό.

Τι θα γίνει τώρα που με έπιασε;

Γιατί έρχεται τόσο συχνά;

Γιατί δεν τελειώνει;

Γιατί δεν σταματάει;

G.

Προσπαθώ να δώσω μια απάντηση στα ερωτήματα αλλά δεν μπορώ: «Όταν, ο G., ξεκίνησε να έχει ενστάσεις και να εναντιώνεται στο καθεστώς ξεκίνησαν οι συλλήψεις και η σωματική κακοποίηση. Εκείνη την περίοδο έσπασε το πόδι ύστερα από περιστατικό σωματικής κακοποίησης. Πήγε στην Τουρκία και κατά το διάστημα παραμονής του συνελήφθη χωρίς να έχει προηγηθεί κάποιο επεισόδιο, ενώ είχε νομιμοποιητικά έγγραφα. Οι αστυνομικοί, λέει τον κράτησαν και ταξίδεψαν για ώρα μέχρι που έφτασαν σε ένα διαμέρισμα. Δεν μπορούσε να φύγει. Υπέστη συστηματική σεξουαλική και σωματική κακοποίηση για ημέρες. Δεν ήταν σε θέση να υπολογίσει τον αριθμό των κακοποιητών ούτε να αναφέρει παραπάνω λεπτομέρειες. Κατάφερε να διαφύγει πηδώντας από μια ανοιχτή μπαλκονόπορτα. Λόγω του ύψους, το ήδη τραυματισμένο πόδι του υπέστη σοβαρή ζημία. Λίγα χρόνια μετά κι ενώ έχει αρχίσει να δυναμώνει, να περπατάει κάπως, να πονάει λιγότερο και να ζει σε ένα σπίτι αναμένοντας τη συνέντευξη για την υπηρεσία ασύλου, η διακοπή της συνεργασίας σχεδόν όλης της ομάδα που τον στήριζε στους MSF έδωσε μια ακόμα σφαλιέρα και τον ανάγκασε να επιστρέψει σε μια θέση χωρίς εναλλακτικές και σύντομα εξαναγκάζεται να ζήσει εκ νέου “χωρίς εναλλακτικές” και να “συναινέσει” στην τάξη, χωρίς δυνατότητα διαφυγής, φυλακισμένος μέσα στο ψυχιατρικό πεδίο, έτσι όπως βρισκόταν φυλακισμένος μέσα στον εξωτερικό κόσμο του οποίου, τις αντιφάσεις δεν κατόρθωνε να αντιμετωπίσει διαλεκτικά. Πως να απαντηθεί λοιπόν το ερώτημα “γιατί δεν σταματάει;»

Θα μπορούσε κανείς να παραθέτει με τις ώρες συμβάντα που επιβεβαιώνουν αυτό το διπλό δεσμό στον οποίο παγιδεύονται όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Ο/Η εργαζόμενος/η βρίσκεται μέσα σε μια συνθήκη που δημιουργεί μια διαρκή αμφιθυμία. Δεν είναι τυχαίο ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων που εργάζονται σύντομα δηλώνουν εξουθενωμένοι/ες. Την ίδια αμφιθυμία διατηρούν και οι άνθρωποι που συναντάμε. Αν φτάσει στην Ευρώπη θα ακούσει κάποια στιγμή «καλά δεν ήξερες πού πήγαινες;», ενώ αν βρεθεί άνεργος, θα ακούσει το «καλά δεν ήξερες πού πήγαινες να εργαστείς»; Προφανώς όλα τα εμπλεκόμενα μέρη δεν έχουν την ίδια ισχύ ούτε τα ίδια προνόμια και σε κάθε περίπτωση το να μένεις χωρίς δουλειά ως Έλληνας, cisstraight άνδρας, ψυχίατρος δεν έχει την ίδια βαρύτητά με το να μένεις στο δρόμο ως αφγανός, ομοφυλόφιλος επιζών έμφυλης βίας. Ακόμα κι αυτές οι αράδες γράφονται από μια προνομιακή θέση.

Αν δει κανείς το τοπίο των παρεχόμενων «υπηρεσιών» θα διαπιστώσει πόσο κατακερματισμένο και επισφαλές είναι. Θα έλεγε κανείς πως ήδη από τη γέννησή του ο τρίτος τομέας δημιουργήθηκε για να είναι κατακερματισμένος. Σε μια αντίστοιχη αναστοχαστική διεργασία ο Fanis Dedes και η Giouli Tsirtoglou (2008) επισημαίνουν πως η έλλειψη πόρων και ξεκάθαρου πλαισίου έχει ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό και την ασταθή λειτουργία των παρεχόμενων υπηρεσιών. Οι περιστασιακές συνεργασίες εξαρτώνται από την κουλτούρα της οργάνωσης και τη διάθεση του/της εργαζόμενου/ης, που όμως και αυτός/ή εργάζεται σε μια συνθήκη διαρκούς επισφάλειας. Αν το κοινωνικό νόμισμα είναι μία πλευρά της ισομορφικής συνθήκης μεταξύ επαγγελματία και επιζώντα έμφυλης βίας, η άλλη είναι η επισφάλεια. Η μία πλευρά είναι ασφαλής όσο το επιτρέπει, για παράδειγμα, η υπηρεσία χορήγησης ασύλου και η άλλη όσο το επιτρέπει ο χρηματοδότης. Αυτός ο αμοιβαίος «ανασφαλής δεσμός» είναι ίσως και μια βασική συνθήκη για να αντλήσει κανείς νόημα για την ανάγκη κοινών αγώνων. Ήδη από το 2008 ο Σταύρος Ψαρουδάκης (στο Triliva

& Marvakis, 2019) μιλάει για τη “σymbίωση των επισφαλών” (‘symbiosis of precarities’) και σχολιάζει την ψυχοκοινωνική πρακτική τω ΜΚΟ στην Ελλάδα διαπιστώνοντας:

“διάσπαρτες, αν και τακτικές συναντήσεις μεταξύ «γηγενών» νέων ψυχοκοινωνικών επιστημόνων, που εργάζονται με σοβαρά απαξιωμένους όρους απασχόλησης από τη μία πλευρά, και ατόμων από «ευάλωτες κοινωνικές ομάδες», που αντιμετωπίζουν οι ίδιοι εξαιρετικά σκληρούς όρους διαβίωσης από την άλλη.”

Οι Triliva & Marvakis (2019) σχολιάζουν τη ΜΚΟποίηση της ψυχολογικής εργασίας στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα ενός νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού που στόχο έχει το ξεπέραςμα της πραγματικής κρίσης συσσώρευσης κεφαλαίου. Πρόκειται για μια

«πολιτική επιταγή προκειμένου να αποφευχθεί η μετάβαση σε ένα νέο ιστορικά ισχυρό επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης και, ταυτόχρονα, να αποφευχθούν οι περιορισμοί του προηγούμενου επιπέδου κοινωνικής οργάνωσης. Ταυτόχρονα, αυτό το πολιτικό εγχείρημα επιχειρεί με κάθε τρόπο να εκμεταλλευτεί όσο είναι δυνατόν το δημιουργικό δυναμικό και το παραγωγικό δυναμικό των ανθρώπων. Ωστόσο, αυτός ο ιστορικός συμβιβασμός είναι ένα περίπλοκο εγχείρημα που εκτυλίσσεται ταυτόχρονα σε κάθε κοινωνικό πεδίο και σφαίρα της ζωής των ανθρώπων, μεταμορφώνοντας νοήματα και σχέσεις».

Στο βαθμό που το παιχνίδι καθορίζεται από την αναζήτηση χρηματοδότη, από την κατάθεση «έξυπνων» και ελκυστικών προς χρηματοδότηση προτάσεων, η κακοποίηση θα συνεχίζεται. Αυτή ακριβώς η διάσταση, πως ο χρηματοδότης προβάλλεται ως η αναγκαία συνθήκη για απάντηση στο πρόβλημα ή καλύτερα στη διαχείριση του προβλήματος συνιστά κομμάτι του «διπλού δεσμού». Η αναζήτηση χρηματοδότη και τελικά ο ίδιος ο χρηματοδότης αποτελούν καθαυτά κομμάτι του προβλήματος.

Ο Ewen Speed (2011) μιλώντας για τη χρηματοδότηση της υγείας από τις οργανώσεις του τρίτου τομέα και για την είσοδο των ΜΚΟ στο «παιχνίδι», διαμόρφωσε μια διαδικασία που σηματοδοτεί την αργή αλλά σταθερή παρείσφρηση του κράτους σε περιοχές της κοινωνίας των πολιτών που μέχρι πρόσφατα δεν μπορούσε να πάει και έναν θεμελιακό επαναπροσδιορισμό των ορίων μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους με αποτέλεσμα μια πραγματική συρρίκνωση των ευκαιριών που έχουν οι ακτιβιστές να αντισταθούν στον ηγεμονικό λόγο της ιατρικής. Βαθμιαία η ευθύνη για τις υπηρεσίες που παρέχονται τοποθετείται στην αγορά αντί για το κράτος, με αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον Speed (2011:137) «το κυρίαρχο μοντέλο κυβερνητικής οργάνωσης να βασίζεται στον ανταγωνισμό της αγοράς και άρα η εμφάνιση της ανάγκης για αυστηρό ρυθμιστικό έλεγχο των μη θεσμικών παρόχων υπηρεσιών ψυχικής υγείας (...) πρέπει να θεωρηθεί πως σηματοδοτεί μια επέκταση των αρχών του νεοφιλελευθερισμού εντός του τρίτου τομέα (...). Η εμφάνιση της δυνατότητας παροχής θεσμικών υπηρεσιών είναι εγγενώς δεμένη με τις διαδικασίες που στοχεύουν στην προώθηση του ανταγωνισμού (επιλογής) μεταξύ των παρόχων ούτως ώστε οι τοπικοί αγοραστές να μπορούν να εξασφαλίσουν την καλύτερη τιμή. Η συμπερίληψη των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών σ’ αυτό το πλαίσιο είναι απλώς μια ευκαιρία να παρουσιαστούν νέοι πάροχοι προκειμένου να αυξηθεί ο ανταγωνισμός»

Κλείσιμο

Η Vicky Reynolds (2021) μιλώντας για την «αντίσταση στον κατακερματισμό και την εξουθένωση» επισημαίνει πως δεν κινδυνεύω από τη «μετάδοση του τραυματικού στρες», από το «Εναλλακτικό Τραύμα», από το «Δευτερεύον Τραυματικό Στρες», από την «Επαγγελματική Εξουθένωση», από την «Κόπωση της Ενσυναίσθησης» ή τη «Διαταραχή του Στρες της Ενσυναίσθησης» αλλά από το έλλειμμα δικαιοσύνης. Τούτη η δήλωσή της μάλλον συνηχεί με το σύνθημα που κατά καιρούς τα κινήματα έχουν υιοθετήσει πως «δεν υπάρχει υγεία χωρίς ελευθερία και δικαιοσύνη».

Δεν είναι εύκολο να κοιτάξουμε τον κόσμο του τρόμου, τον κόσμο της βίας, τον κόσμο του αποκλεισμού. Αν όμως δεν αναγνωρίσουμε πως αυτός ο κόσμος είμαστε εμείς - εφόσον εμείς είμαστε οι θεσμοί, οι κανόνες, οι αρχές, οι νόρμες, οι διατάξεις και οι οργανώσεις - αν δεν αναγνωρίσουμε ότι αποτελούμε μέρος του κόσμου της απειλής και της κατάχρησης, απ' τον οποίο ο άρρωστος αισθάνεται καταπιεσμένος, δε θα μπορέσουμε να καταλάβουμε ότι η κρίση του αρρώστου είναι η δική μας κρίση. Στόχος μου όταν ξεκίνησα να γράφω ήταν να μιλήσω και να συγκροτήσω όλα τούτα που κλωθογυρνάνε στο σώμα μου. Αν ξεκίναγα να γράφω σήμερα, θα έγραφα αλλιώς. Αυτό δεν αλλάζει το γεγονός πως κάπου εκεί υπάρχει και μια πραγματικότητα, αυτή που κατασκευάζουμε κάθε στιγμή ως ανθρώπινα όντα αμοιβαία μέσα από τη διαρκή μας αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση. Δουλειά μου ίσως είναι να βιώσω, όσο μπορώ πιο διαλεκτικά τις αντιφάσεις αυτής της πραγματικότητας και να διατηρήσω μια ανοικτή στάση υπέρ της απόδοσης δικαιοσύνης: να προκαλέσω το status quo και να αναδείξω τα πολιτικά προβλήματα, όπως ο Μαρτινικανός ψυχίατρος Franz Fanon (1963, 1967), που διέλυσε το μύθο της ουδετερότητας στην ψυχιατρική και μίλησε για την εκτεταμένη χρήση βασανιστηρίων από την πλευρά της Γαλλικής κυβέρνησης, στον πόλεμο ανεξαρτησίας της Αλγερίας.

Η αλληλεγγύη εκτείνεται πέρα από το να κατονομάζω απλά καταπιέσεις και καταπιεστές, και «σημαίνει τη μεταμόρφωση του εαυτού, των θεσμών και του κόσμου» καθώς μόνο αν εργάζομαι σε συμφωνία με τη ηθική μου στάση, γίνεται δυνατή η βιωσιμότητα (Reynolds, 2021). Χρειάζεται να διατηρήσω την κριτική μου στις έννοιες της ουδετερότητας, του αντικειμενισμού και του αποστασιοποιημένου επαγγελματισμού που κανονικοποιεί πλαίσια που είναι απαράδεκτα. Η εργασία μου, λέει η Reynolds, είναι ιδιαίτερη και δύσκολη, αλλά όχι ξεχωριστή και έχει σημασία με «μη μετρήσιμα» αποτελέσματα. Παράλληλα μαθαίνω να αψηφώ τον κυνισμό. Εξάλλου, όπως λέει ο Freire (1970, σελ. 71-73) «η απανθρωποίηση που πηγάζει από μια άδικη τάξη πραγμάτων είναι πρόξενος όχι απόγνωσης αλλά ελπίδας, που οδηγεί στο αδιάκοπο κυνήγι της ανθρωπιάς, την οποία αρνείται η αδικία (...) Η επαναστατική αγάπη εξ ορισμού «είναι χειραφέτηση και δημιουργία σε σχέση με περαιτέρω πράξεις αγάπης: δεν μπορεί να συνυπάρξει με καταχρήσεις εξουσίας». Όπου κι αν βρίσκονται οι καταπιεσμένοι, η πράξη της αγάπης είναι δέσμευση στον σκοπό τους - τον σκοπό της απελευθέρωσης.

Ευχαριστίες

Ένα ευχαριστώ στις συνεργάτριες και στο συνεργάτη που είχα στη διετή αυτή συμπόρευση: τον ψυχολόγο Γιώργο Τσαντηράκη, την κοινωνική λειτουργό Ελευθερία

Σίντρου και τη διερμηνέα Λίνα Σιπητάνου, που υπήρξε, με τις γνώσεις της και την εμπειρία της μια ουσιαστική πολιτισμική διαμεσολαβήτρια. Η Λίνα έκανε και τη μετάφραση του άρθρου στα αγγλικά. Η ομάδα σήκωσε ένα μεγάλο βάρος και, σε κάποιο βαθμό, πολώσεις, συγκρούσεις και δυσκολίες που προέκυψαν απηχούν ευρύτερα αδιέξοδα. Ευχαριστώ επίσης τη Μαρία Λιάπη που υπήρξε ανοικτή στην κριτική και στη συζήτηση και συνεισέφερε με τη δική της κριτική στο κείμενο καθώς και τα συντροφάκια από το Solidarity with migrants για στο να κρατηθεί ο διάλογος ανοικτός.

*** **

Βιβλιογραφία

- Albee, G. (1995). 'Ann and Me', *Journal of Primary Prevention*, 15, 4, 331–47.
- Anderson, H. (2012). Collaborative practice: A way of being "with". *Psychotherapy and Politics International*, 10(2), 130–145. doi:10.1002/ppi.1261.
- Basaglia, F. (2008). Οι θεσμοί της βίας στο Οι θεσμοί της βίας και άλλα κείμενα. Ειδική έκδοση των "Τετραδίων ψυχιατρικής" στα 30 χρόνια από το κλείσιμο των ιταλικών ψυχιατρικών. Αθήνα: Βιβλιοτεχνία.
- Bauman Z. (2007) Ρευστός Φόβος, μτφ. Γ. Καράμπελας, εκδόσεις Πολύτροπον
- Boyle, M. (2020). Power in the power threat meaning framework. *Journal of Constructivist Psychology*. Advance online publication
- Bracken P, Thomas P, Timimi S, Asen E, Behr G, Beuster C, Bhunnoo S, Browne I, Chhina N, Double D, Downer S, Evans C, Fernando S, Garland MR, Hopkins W, Huws R, Johnson B, Martindale B, Middleton H, Moldavsky D, Moncrieff J, Mullins S, Nelki J, Pizzo M, Rodger J, Smyth M, Summerfield D, Wallace J, Yeomans D. Psychiatry beyond the current paradigm. *Br J Psychiatry*. 2012 Dec;201(6): 430-434.
- Boyle, M. (2020). Power in the power threat meaning framework. *Journal of Constructivist Psychology*. Advance online publication.
- Day, R. (2004). From Hegemony to Affinity: The political logic of the newest social movements. *Cultural Studies*, 18 (5), pp. 716–748.
- Dedes, F. & Tsirotoglou, G. (2008). Prioritizing Workload: precarious psychological interventions in high – risk communities in Greece. Paper presented at the "International Conference in Critical Psychology", Cardiff/ GB.
- Dillon, J., & May, R. (2002). Reclaiming experience. *Clinical Psychology*, 17, 25–28
- Luhmann, Tanya. 2000. *Of Two Minds: The Growing Disorder in American Psychiatry*. New York: Knopf.
- Fanon, F. (1963). *The wretched of the earth*. New York, NY: Grove Weidenfeld Publishers.
- Fanon, F. (1967). *Black skin, white masks*. New York, NY: Grove Press.
- Frank, A.W. (1997) *The Wounded Storyteller Body, Illness, and Ethics*. University of Chicago Press, Chicago.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York, NY: Continuum.
- Galeano Ed. (2016) *Το ποδόσφαιρο στη σκιά και στο φως*. Εκδόσεις Πάπυρος.
- Herman JL. (1992) *Trauma and Recovery*. Basic, New York.

Patel, N. (2011). The psychologization of torture. In J. Moncrieff, M. Rapley & J. Dillon (Eds.), *De-medicalizing misery: Psychiatry, psychology and the human condition*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. 238-255.

Paré, D.A., (2011). Reflective learning through collaborative practice groups. *International Journal of Collaborative Practice* 2(1), 24-35.

Psaroudakis, S. (2008). Looney Tunes and Migration Regimes: on doing psychological work with minor migrant detainees in Greece. Paper presented at the “International Conference in Critical Psychology”, Cardiff/GB.

Reynolds V. (2021) Αντίσταση στην επαγγελματική εξουθένωση (burn out) με την απόδοση δικαιοσύνης. *Μεταλόγος*, τ. 39.

Speed, E. (2011) *Discourses of Acceptance and Resistance: Speaking Out about Psychiatry* In J. Moncrieff, M. Rapley & J. Dillon (Eds.), *De-medicalizing misery: Psychiatry, psychology and the human condition*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan. 123-140.

Thomas P. (2014) *Psychiatry in Context: Experience, Meaning and Communities* PCCS Books.

Triliva, S. & Marvakis, A. (2019). Neoliberal Psy-Practices in Greece. In: L. Huerta & J. M. F. Osorio (Eds.). *Las ciencias sociales al otro lado del discurso neoliberal*. Puebla, México: Benemérita Universidad Autónoma de Puebla.

Κατράκης Μιχάλης (2021) Μόρια θανάτου στη συλλογή διηγημάτων Υλικά καθαρισμού. Εκδόσεις των συναδέλφων.

Παπαδόπουλος, P. K. (2019). *Ψυχοκοινωνικές διαστάσεις της προσφυγικής συνθήκης - Συνεργική προσέγγιση*. Αθήνα: Κέντρο Ημέρας Βαβέλ (Συν-ειρμός ΑμΚΕ Κοιν. Αλληλεγγύης) και Centre for Trauma, Asylum and Refugees. University of Essex.